

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.3309>

FINAL PROGRESS' IN EASTERN MEDITERRANEAN, BLUE HOMELAND DOKTRINE AND TURKIYE

DOĞU AKDENİZ'DE SON GELİŞMELER, MAVİ VATAN DOKTRİNİ VE TÜRKİYE

Muhammed Murat BALCI¹

Abstract

Blue Homeland doctrine, why this doctrine put forth and final progress' in Blue Homeland has been examined in this academic study. More specifically Eastern Mediterranean, which is a ground of dispute in terms of exploitation, issue and final steps Türkiye took in recent years has been studied. It has been highlighted that Türkiye will never accept unfair and baseless maps or agreements dictated to herself. There are rich petroleum and natural gas resources in Eastern Mediterranean. As all the countries in the region seeking ways to act suiting for their profits, there is a dispute in the region. In the basin of the Eastern Mediterranean, there are natural gas resources large enough to meet Türkiye's natural gas needs for more than 500 years. There is an ongoing disagreement among countries in the region when it comes to the subjects like extradition and transportation of these resources. Likewise there is a dispute among the countries in the region about maritime borders. Some countries including Türkiye, has political strains with neighbouring countries. Because of these political strains it is hard to find a common ground between neighboring countries. These political strains can only be wiped out through dialogue and diplomacy. Countries in Eastern Mediterranean region should prioritize diplomacy and overcome these existing problems.

Keywords: Blue Homeland, Eastern Mediterranean, Türkiye

Özet

Bu akademik çalışmada Mavi Vatan Doktrini, ortaya atılma nedeni ve Mavi Vatan'da yaşanan gelişmeler ele alınmıştır. Daha özelden paylaşım sorunu yaşanan Doğu Akdeniz'de yaşanan son gelişmeler ve Türkiye'nin mesele üzerine attığı yakın tarihli adımlar ele alınmıştır. Türkiye'nin kendisine dayatılan haksız ve temelsiz haritaları veya anlaşmaları kabul etmesinin mümkün olmadığı vurgulanmıştır. Doğu Akdeniz'de zengin doğal gaz ve petrol yatakları bulunmaktadır. Bölgedeki her devlet kendi çıkarları doğrultusunda hareket etme arayışında olduğundan bölgede anlaşmazlık bulunmaktadır. Doğu Akdeniz'in tabanında Türkiye'nin yıllık doğal gaz ihtiyacını 500 yıldan fazla bir süre boyunca karşılayacak büyüklükte hidrokarbon kaynakları bulunmaktadır. Bu devasa hidrokarbon kaynaklarının deniz tabanından çıkarılması, kaynakların taşınması gibi konularda bölge ülkeleri aynı fikirleri paylaşmamaktadır. Aynı şekilde bölge ülkeleri arasında deniz yetki alanlarının sınırları konusunda

¹-Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, murat_balci_42@outlook.com, 0000-0002-6609-1502

anlaşmazlık bulunmaktadır. Türkiye'nin de aralarında bulunduğu bazı ülkelerin komşuları ile çeşitli politik gerginlik nedenleri vardır. Bu politik gerginlikler yüzünden komşu ülkeler arasında ortak zemin bulunması zorlaşmaktadır. Bu politik gerginlikler ancak diyalog ve diplomasi yoluyla yok edilebilir. Doğu Akdeniz bölgesinde bulunan ülkeler diplomasiyi öncelikle ve diyalog yoluyla var olan sorunları aşmalıdır.

AnahtarKelimeler: Mavi Vatan, Doğu Akdeniz , Türkiye

GİRİŞ

Türkiye, son yıllarda ortaya attığı Mavi Vatan Doktrini ile başta Yunanistan olmak üzere Doğu Akdeniz'de kıyıdaş olduğu devletlere karşı deniz yetki alanlarını belirleme ve koruma politikası gütmeye gayreti içinde olmuştur. Mavi Vatan Doktrini, daha çok 2015 yılı sonrası itibarıyla Türkiye'nin gündemine girmiş olan bir doktrindir. Türk milletinin Karadeniz , Doğu Akdeniz ve Adalar Denizi(Ege) olmak üzere, etrafındaki denizlerdeki egemenlik haklarını gösteren ve düzenleyen bir doktrindir. Mavi Vatan Doktrini konusunda emekli amirallerimizin büyük emekleri vardır. Başta müstafi Amiral Cihat Yayıcı Paşamız olmak üzere, emekli amirallerimiz Mavi Vatan'ın tanıtılması ve benimsenmesi adına kitaplar ve makaleler yazmışlardır. Mavi Vatan Doktrini bir harita eşliğinde gösterilmektedir ve Türkiye'nin etrafındaki denizlerin altında ve üstünde bulunan her türlü zenginliğin korunacağını göstermesi açısından önemlidir. Başta İsrail olmak üzere Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanı bulunan ülkeler, yakın süreçlerde Doğu Akdeniz'de zengin hidrokarbon yatakları keşfetmişlerdir. Türkiye, Doğu Akdeniz'de payına düşen zenginliğe hem sahip olabilmek hem de koruyabilmek açısından Mavi Vatan doktrinini ortaya atarak bu alanların korunmasının ulusal çıkarlar açısından önemini tüm dünyaya göstermiş bulunmaktadır.

Ülkelerin denizlerdeki yetki alanlarını gösteren Münhasır Ekonomik Bölge(Exclusive Economic Zone) kavramı 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi kapsamında ülkelerin gündemine girmiştir. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesinin 55. Ve 75. Maddeleri Münhasır Ekonomik Bölge kavramı ile alakalıdır (Serdar Mızrak, 2014, s. 860). Türkiye, 1982 yılında Karadeniz'de komşusu olan devletlerle Münhasır Ekonomik Bölge Sınırlandırma Anlaşması imzalamıştır ve Karadeniz'de Münhasır Ekonomik Bölgesini ilan etmiştir. Ancak Türkiye, bu satırların yazıldığı Kasım 2022 tarihinde bile Doğu Akdeniz veya Adalar denizinde herhangi bir Münhasır Ekonomik Bölge ilanında bulunmuş değildir. Bu durum Türkiye'nin aleyhine işlemektedir. Bu yazının temel amacı ise başta Türkiye olmak üzere bölge ülkelerinin Doğu Akdeniz'de bulunan zengin hidrokarbon kaynaklarına ulaşmak amacıyla attıkları adımları ele almaktır. Denizde yapılan doğal gaz keşifleri, EastMed boru hattı projesi, Türkiye'nin denizde sismik araştırma filosu gibi çok çeşitli konular makale boyunca ele alınacaktır.

1-Mavi Vatan Doktrininin Ortaya Çıkışı Ve Önemi

Mavi Vatan Doktrini ve devamında Mavi Vatan Haritası, özellikle başta Türkiye aleyhinde faaliyetlerde bulunan Yunanistan'a ve sonrasında tüm dünya ülkelerine karşı ilan edilmiştir. Mavi Vatan Doktrini Türkiye için bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Bölgede İsrail başta olmak üzere kimi devletler Doğu Akdeniz'de doğal gaz ve petrol arama çalışmalarına çoktan başlamış bulunmaktaydı. Bu noktada Türkiye'nin de Doğu Akdeniz'e çok geniş bir kıyısı bulunduğundan acilen harekete geçilmesi gerekmektedir. Türkiye zaten petrol ve doğal gaz yönünden dışa bağımlı bir ülke olmak yanında, yıllık doğal gaz ve petrol ihtiyacı da her geçen gün artmaktadır. Burada bulunan devasa kaynakların bir an önce tespit edilerek kullanıma açılması, Türkiye'nin ihtiyaçlarının karşılanması noktasında hayati derecede önemlidir. Ancak Doğu Akdeniz'de Türkiye henüz Münhasır Ekonomik Bölge ilanında bulunmamıştır. Türkiye'nin Münhasır Ekonomik Bölge ilanında bulunmaması ise bölgede Türkiye ile rekabet içinde bulunan Yunanistan'ın işine gelmiştir. Yunanistan Doğu Akdeniz'de başta Rodos Adası ve çevresindeki adaları bahane ederek Türkiye'ye ait olan Münhasır Ekonomik Bölge'nin çok büyük kısmını ele geçirme amacındaydı. Bu amaçla Türkiye'nin Doğu Akdeniz ve Ege Denizinde sahip olduğu Münhasır Ekonomik Bölgeleri ele geçirmek

üzere Seville Haritasını ortaya atmıştır. Aşağıda önce Seville Haritası ardından Mavi Vatan Haritası gösterilerek ikisi arasındaki fark gösterilmeye çalışılacaktır.

Görsel 1: Seville Haritasına Göre Türk Münhasır Ekonomik Bölgesi²

Yukarıda Seville haritasını vermemizin ana sebebi, Yunanistan ve onun uzantısı olan Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin nasıl maksimalist politikalar güttüğünü göstermektedir. Öncelikle Yunanistan, 12 Ada'nın 1947 Paris Barış Konferansı'nda kendisine verilmesi sonrasında bu adaların sahipliğini elde etmiş bulunmaktadır. Bu adaların Türkiye'nin Münhasır Ekonomik Bölgelerini sınırlandırdığı tezinden hareketle Seville Haritasını ortaya atan Yunanistan, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki potansiyel Münhasır Ekonomik Bölgesini sınırlandırma gayesi içinde olmuştur. Bu amaçla 2020 yılında Mısır ile Münhasır Ekonomik Bölge Sınırlandırma Anlaşması bile imzalayan Yunanistan, Türkiye'yi işgalci ve revizyonist bir devlet gibi gösterme gayreti içinde olmayı da ihmal etmemiştir.

Mavi Vatan Doktrini ve Haritası yukarıda da belirttiğimiz gibi daha çok yakın dönemde Türkiye'nin gündemine girmiş bir konudur. Gündeme gelişinin ardından Türk insanının ve Türk basınının ilgisini çeken bu doktrin ve harita günümüzde Türkiye'nin Doğu Akdeniz meselesinde ana gündemini ve politikasını ifade eder bir hale gelmiştir. Üzerine pek çok kitap ve makale yazılmış olan Mavi Vatan Doktrini, günümüzde Türk halkının çoğunluğu tarafından bilinmektedir görüşündeyiz. Türkiye'nin özellikle 2007 ve 2010 yıllarında İsrail'in Hayfa limanı açıklarında yaptığı doğalgaz keşiflerinden ve daha sonrasında 2010 yılında Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Araştırmalar Merkezi(USGS) tarafından 2010 yılı içerisinde yayımlanan ve Doğu Akdeniz'deki potansiyel hidrokarbon(petrol ve doğalgaz) yataklarının büyüklüğünü ve ekonomik getirisini gösteren rapor sonrasında meseleyi daha bir ciddiye aldığını söyleyebiliriz. Yayımlanan bu rapora göre Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon yataklarının ekonomik büyüklüğü yaklaşık 3 trilyon dolardır ve Türkiye'nin yaklaşık 570 yıl yetecek doğal gaz ihtiyacını karşılayacak büyüklüktedir. (Yaycı, 2020, s. 15)

2013 yılı itibariyle kendi denizde sondaj ve sismik arama filosunu kurmaya başlayan Türkiye, Mavi Vatan Doktrini ve Haritasını ortaya atarak meseleyi ulusal bir mesele haline getirmiştir diyebiliriz. Bugün Mavi Vatan Doktrini açık oturumlarda, televizyon programlarında tartışılan ve üzerine belgeseller çekilen, tezeler yazılan önemli bir konudur.

²Görsel Prof. Dr. Mustafa Özcan Ültanır'ın kişisel görüşlerini paylaştığı 'Ültanır Platformu' isimli blog sitesindeki 28.11.2020 tarihli, 'TÜRKİYE'NİN YENİ KIZILELMASI MAVİ VATAN' başlıklı yazısından alınmıştır. <http://www.ultanirplatformu.com/29-27-11-2020.html> adresinden ulaşılabilir.

Mavi Vatan Doktrini, ülkemizin hak ve menfaatlerinin korunması esasıyla ortaya atılmış olmakla birlikte Türk vatandaşının ekonomik refahı açısından da ciddi önem taşımaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi Türkiye'nin çevresindeki denizlerde yaklaşık 3 trilyon dolar ekonomik büyüklüğe sahip hidrokarbon yatakları bulunmaktadır. Ülkemizin net bir şekilde petrol ve doğal gaz ithalatçısı ülke konumunda bulunması, ülkemizin ekonomik refaha ulaşmasının önünde büyük bir engel teşkil etmektedir. Her yıl doğal gaz ve petrol ihtiyacını karşılamak için milyarlarca dolar değerinde doğal gaz ve petrol ithal etmek durumunda kalan Türkiye, ithalata vermek zorunda olduğu bu büyük döviz miktarları yüzünden hem döviz sıkıntısı çekmekte hem de kronik cari açık problemleri yaşamaktadır. Bunun da ötesinde Türkiye, enerji güvenliği noktasında dışa bağımlıdır (Konak, 2019, s. 198). Bu problemlerin aşılmasının ülkemizin ekonomik gönencini arttıracığı ve Türk halkının refah seviyesini yükselteceği de açıktır. Bunun yanında Rusya-Ukrayna savaşı sonrasında bir kez daha anlaşıldığı üzere enerji güvenliğini sağlamak isteyen devletlerin bu amacına ulaşmak için olabildiğince kendi kaynaklarına dayanarak bu güvenliği elde etmesi zorunluluktur.

Türkiye enerji kaynakları ihtiyacı noktasında eskiden olduğundan daha iyi bir noktaya ilerlemektedir. Karadeniz'de Tuna-1 sondaj kuyusunda gerçekleştirilen doğal gaz keşfinin benzerlerinin Doğu Akdeniz'de de yapılması mümkündür. Türkiye ilerleyen süreçte yapacağı ek doğal gaz ve petrol keşifleri ile hem enerji bağımlılığından kurtulabilir hem de yaşadığı kronik cari açık probleminden kurtulabilir. Yakın dönemde Kıbrıs Adası yakınlarında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından yapılan doğal gaz keşfinin benzerini Türkiye'nin de Doğu Akdeniz'de yapması gayet olasıdır. Bu tarz yeni doğal gaz kaynakları ile Türkiye hem kendi ihtiyaçlarını karşılayabilir hem de günün birinde doğal gaz iharacatçısı bir ülke haline gelebilir. Aşağıda Mavi Vatan Haritasını göstererek Türkiye'nin doğal gaz ve petrol keşfi yapabileceği potansiyel Münhasır Ekonomik Bölgesini göstereceğiz.

Görsel 2: Mavi Vatan Haritası ³

Mavi Vatan Doktrini ile birlikte gösterilen Mavi Vatan Haritası , Türkiye'nin çevresindeki denizlerde var olması gereken Münhasır Eknomik Bölgeleri gösteren bir haritadır. Türkiye'nin Seville Haritasına karşılık olarak bu haritayı ortaya atmasındaki en temel

³ -Mavi Vatan Haritası sadece Türk akademisyenleri tarafından değil Türk siyasetçileri tarafından da benimsenmiştir ve kullanılmaktadır.Örneğin Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 2 Eylül 2019 günü Milli Savunma Üniversitesi'ni ziyaret etmiştir. Ziyareti sırasında öğrencilere hitap eden Erdoğan, konuşmasını Mavi Vatan Haritası önünde yapmıştır ve Mavi Vatanın önemini vurgulamıştır. Yine Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Devlet Bahçeli 10 Temmuz 2022 günü Mavi Vatan Haritası eşliğinde çekilmiş bir fotoğrafını resmi sosyal medya hesabında paylaşmıştır.

neden, Seville Haritasında Türkiye'nin potansiyel Münhasır Ekonomik Bölgesi'nin çok daha dar bir şekilde gösterilmesidir. Türkiye'nin hem ekonomik refahı hem de denizlerdeki hak ve menfaatleri için çok önemli olan bu harita günümüzde çokça kullanılmaktadır.

Yukarıda Türkiye'nin 1982 yılında Karadeniz'de Münhasır Ekonomik Bölgelerini kıyıdaş ülkelerle anlaşarak belirlediğini ifade etmiştik ancak Yunanistan ve GKRY gibi geçmişte Türklere karşı negatif tavırlar içinde bulunmuş ve her durumda Türkiye karşıtlığı yapan iki devletle anlaşarak Münhasır Ekonomik Bölge ilan etmemiz pek mümkün olmadığı için Türkiye kendi yolunu belirlemek durumunda kalmıştır. Mavi Vatan Doktrini de bu yolu en iyi şekilde gösteren bir nüve olarak günümüzde varlığını korumaktadır. Hem Yunanistan hem de GKRY, Türkiye'nin ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin haklarını gasbetmek için hazırda beklemektedir. Yukarıda gösterdiğimiz Seville Haritası bunun en somut örneklerinden biridir. Ancak Türkiye Doğu Akdeniz'deki hak ve menfaatlerini koruyacağını Mavi Vatan Doktrini ile dünyaya ilan etmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla Doğu Akdeniz'de herhangi bir oldubitti ile haklarımızın yok sayılmasına müsaade etmeyeceğimiz anlaşılmıştır. Bölge devletleri var olan sorunlarına yenilerini eklemek yerine işbirliğini tercih etmelidir. Nitekim bölgede gerginliklerin azaltılması ve işbirliğinin artırılması herkesin yararına olacaktır.

Aşağıda öncelikle Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de attığı adımları ve yaptığı ikili anlaşmaları ayrıntılı şekilde ele alacağız. Devam eden başlıkta ise Türkiye dışında bölge devletlerinin Doğu Akdeniz'de attığı adımlar ele alınacaktır.

2.-Türkiye'nin Son Dönemde Mavi Vatan'da Attığı Adımlar:

Türkiye, 2010 yılı öncesinde Mavi Vatan konusunda çok ciddi adımlar atmamış bir ülke olarak görülebilir. Bunda ülkenin başka meseleler ile meşgul olması, Doğu Akdeniz meselesi ile alakadar olmanın bölgesel gerginliklere neden olabileceği gibi çeşitli bahaneler ortaya atılabilir olsa da en azından bugün meseleye çok daha ciddi bir şekilde ağırlık verildiğini söylemek mümkündür. 2013 yılı itibariyle hızlı bir şekilde kendi denizde sismik araştırma ve sondaj filosunu kuran Türkiye, 2020 yılında Karadeniz'de Filyos Limanı açıklarında yaptığı ilk doğal gaz keşfi sayesinde çalışmalarının ilk meyvesini almış bulunmaktadır. Doğal gaz keşfine gelmeden önce Türkiye'nin kurduğu sondaj ve sismik arama filosunu kısaca ele alalım.

2.1.- Türkiye'nin sismik araştıma ve sondaj gemileri:

Sismik araştırma gemileri, deniz tabanlarında bulunan doğalgaz ve petrolün bulunması amacıyla üretilip kullanılan üstün teknoloji ile donatılmış özel gemilerdir (Danışman, 2012, s. 77). Bu gemiler dünyada sayıları çok fazla olmamakla birlikte, deniz yetki alanlarında doğal gaz ve petrol arayan ülkelere kullanılmakta ve işletilmektedir. Türkiye ise günümüzde aktif olarak 2 adet sismik araştırma gemisini kullanmaktadır. Bunlardan biri ismini büyük Türk Amiral Barbaros Hızır Hayrettin Paşa'dan alan ve yine ismi Barbaros Hayrettin Paşa olan sismik araştırma gemimizdir. Barbaros Hayrettin Paşa gemimiz, Türkiye'nin 2013 yılı itibariyle oluşturduğu denizde sondaj ve araştırma filosunun ilk adımını oluşturmaktadır. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı(TPAO) tarafından işletilen gemimiz alındığı günden itibaren Türkiye'nin çevresindeki denizlerde çeşitli sismik araştırma faaliyetlerinde bulunmuştur. 2020 yılında yapılan Karadeniz'deki doğal gaz keşfinin de iki baş aktöründen biri olması sebebiyle önemlidir.

Sismik araştırma filomuzun ikinci gemisi ise MTA Oruç Reis'tir. Türkiye'nin kendi imkanları ile İstanbul Tersanesinde ürettiği MTA Oruç Reis, 2012 yılında inşa edilmiş ve 2013 yılı itibariyle Maden Tetkik Arama Enstitüsü(MTA) bünyesinde çalışmaya başlamıştır. Türk halkıyla birlikte dünyanın da gündemine gelmiş olan MTA Oruç Reis, 2020 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan gerginliğin temel maddesini oluşturmuştur. Türkiye, 2020 yılında Seville Haritasını tanımadığını ve tanımayacağını göstermek ve Mavi Vatan Doktrinine işlerlik kazandırmak amacıyla MTA Oruç Reis'i Meis Adası'nın güneyine göndermiştir. MTA Oruç Reis 42 gün süreyle bölgede araştırma yapmıştır. 12 Eylül 2020 günü görevini tamamlayarak görev yerinden ayrılmıştır (Avcı, 2021, s. 9). Yapılan bu sismik araştırma sırasında Yunanistan ile gerginlikler yaşanmış olması sebebiyle Türk donanmasında görev yapan 6 savaş gemisi MTA Oruç Reis'e görevi

süresince refakat etmiştir. Yunanistan tarafı çeşitli provakasyonlarda bulunma girişimleri ile gerginliği yükseltmeye çalışmıştır. Bunlara örnek olarak Türk ve Yunan F-16 savaş uçakları arasında yaşanan it dalaşı(dogfight) olayları ve Türk donanmasından TCG Kemal Reis firkateyni ile Yunan donanmasından HNS Limnosfirkateyni arasında gerçekleşen çarpışma vakası örnek verilebilir. Sonuçta Almanya Başbakanı Angela Merkel'in de araya girmesi ile gerginlik seviyesi düşmüştür.

Türkiye, sondaj gemileri filosunu oluşturmadan önce ilk adım olarak ve zorunlu şekilde sismik araştırma filosunu kurmuştur. Zira sondaj yapmadan önce araştırma yapılması zorunluluktur. Sondaj gemileri de sismik araştırma gemileri gibi arka arkaya filoya dahil edilerek güçlü bir sondaj filosu oluşturulduğunu söylemek mümkündür.

Sondaj filomuzda 6. Nesil olarak sınıflandırılan üç gemi bulunmaktadır. Bunların yanında diğerlerine nazaran daha gelişmiş ve kaabiliyetli olan 7. Nesil bir sondaj gemisi olmak üzere filo toplamda dört adet gemiden meydana gelmektedir. Hizmete alım sıralaması ile aşağıda tüm sondaj gemilerini ve verdikleri hizmetleri ele alınacaktır. Türkiye'nin kendi sondaj filosunu oluşturmasının çeşitli sebepleri olmakla birlikte Mavi Vatan'da çıkarılacak her türlü hidrokarbon kaynağının milli imkanlarla bulunup çıkarılacak olmasının ayrıca önemli olduğunu söyleyebiliriz. Şu an için yeterli büyüklükte ve kaabiliyette olduğunu söyleyebileceğimiz sondaj filomuza ileride herhangi bir ekleme olacak mı henüz bilinmiyor. Şu ana kadar filoya eklenen tüm sondaj gemileri isimlerini Osmanlı Padişahlarından almaktadır ve Türkiye'nin çevre denizlerinde sondaj faaliyetlerine devam etmektedirler.

Sondaj filosuna baktığımız zaman ilk geminin Fatih ismini aldığını görmekteyiz. 2012 yılında Hyundai HeavyIndustries tarafından Güney Kore'deki Ulsan tersanesinde üretilen Fatih, ultra derin sondaj yapabilme kaabiliyeti olduğu muhtelif kaynaklarda geçen 6. Nesil bir sondaj gemisidir. Başta Norveç olmak üzere çeşitli ülkelere hizmet veren Fatih'in ilk ismi DeapSea Metro II olmakla birlikte, 2017 yılında TPAO tarafından satın alınması akabinde Fatih ismini almıştır. 210 milyon dolar bedelle satın alınan Fatih, 2018 yılında Türkiye'ye getirilmiştir. Gerekli boyama, bakım ve ikmal çalışmalarının yapılmasının ardından 2018 yılında görevine başlamıştır. Fatih gemimizin ilk görev yeri, Antalya Limanı açıklarındaki Alanya-1 sondaj kuyusu olmuştur ve bu görevine 2018 yılında başlamıştır (Sarıcı, 2022, s. 24). Buradan sonra da çeşitli lokasyonlarda sondaj faaliyetleri yürütmüştür. Fatih sondaj gemisini diğer üç sondaj gemisinden ayıran önemli yanı ise 2020 yılında Karadeniz'de yapılan 320 milyar metreküp büyüklükteki doğal gaz keşfinin sondajını yapan gemimiz olmasında yatmaktadır.⁴ Fatih, Ekim 2022 itibariyle halen Karadeniz'de çalışmalarına devam etmektedir.

Sondaj gemilerimizden ikincisi yukarıda bahsettiğimiz birinci gemi Fatih ile eş zamanlı olarak üretilen ve neredeyse bire bir diyeceğimiz özelliklere sahip olan Yavuz sondaj gemimizdir. Güney Kore'de Fatih ile eş zamanlı olarak üretilen Yavuz sondaj gemimiz de üretilmesi sonrasında Tanzania Adaları gibi çeşitli lokasyonlarda sondaj faaliyetlerine katılmış ve 2018 yılında yine TPAO tarafından 265 milyon dolar bedelle satın alınmıştır. 2019 yılı itibariyle Türkiye'de hizmete başlayan Yavuz , şu anda Karadeniz'de görevine devam etmektedir.

Üçüncü sondaj gemimiz olan Kanuni , Samsung Şirketi tarafından Güney Kore'de inşa edilmiş ve önceki ismi Sertao olan 6. Nesil bir sondaj gemisidir. 2020 yılında küresel koronavirüs pandemisinin devam ettiği sırada 37 milyon dolar bedelle satın alınmıştır. İlk iki gemiye göre çok çok daha ucuza satın alınmasının nedeninin yine pandemi olduğunu düşünebiliriz. Satın alındığı sırada pandeminin devam etmesi dolayısıyla göreve çıkamayan Kanuni, pandemi koşullarının hafiflemesinin ardından 5 Mayıs 2021 günü ilk görevini yerine getirmek üzere Mersin'den ayrılarak Karadeniz'e geçmiştir. Günümüzde halen Karadeniz'de sondaj faaliyetleri yürütmektedir.

⁴Fatih sondaj gemimizin ilk önce 320Milyar metreküp doğal gaz bulduğu bizzat Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından açıklanmış daha sonraki süreçte aynı kuyuda devam eden çalışmalarda ilave 85 milyar metreküp doğal gaz rezervi tespit edildiği açıklanmıştır veTuna-1 Kuyusunda toplamda 405 milyar metreküp doğal gaz kaynağına ulaşılmıştır.

Dördüncü ve en gelişmiş sondaj gemimiz ise daha yakın zamanda ilk görevine çıkmış olan Abdülhamid Han gemimizdir. Güney Kore'de Daewo Şirketi tarafından 2013 yılında inşa edilen Abdülhamid Han sondaj gemimiz Cobalt Explorer adı ile ABD merkezli VantageDrilling Şirketine satılmıştı. Şirketin gemiyi satma kararı almasının ardından TPAO geminin satılma ihalesine katılarak gemiyi satın almıştır. 2021 yılı Kasım ayında satın alınan Abdülhamid Han 2022 yılı Mayıs ayında Türkiye'ye getirilmiştir ve bakım onarım faaliyetleri başlamıştır. Önceleri satın alınan son gemiye "Alparslan" isminin verileceği muhtelif mecralarda konuşulmuş olsa da Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 13 Haziran 2022 tarihli konuşmasında bu geminin isminin Abdülhamid Han olacağını açıklaması sonrasında bu ismi almıştır. İlk üç gemimizden daha üstün yeteneklere sahip olan Abdülhamid Han, 9 Ağustos 2022 günü Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın da katıldığı törenle ilk görev yerine uğurlanmıştır. İlk görev yeri ise Mersin'in Gazipaşa ilçesinin 55 kilometre güneyinde bulunan Yörükler-1 sondaj kuyusudur.

Sonuç olarak Türkiye'nin kurduğu bu güçlü filo ile yaptığı çalışmalarından elde ettiği kazanımların her geçen gün arttığını söylenebilir. Karadeniz'de Tuna-1 kuyusunda bulunan kaynakların yanında Çaycuma-1 ismi verilen sondaj kuyusunda da keşifler yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 26 Aralık 2022 günü yaptığı açıklamada verdiği bilgilere göre Türkiye'nin Karadeniz'de bulduğu toplam rezerv miktarının 710 milyar metreküpe ulaştığı açıklanmıştır. Bu miktarın piyasa değerinin yaklaşık 1 trilyon dolar olduğunu ifade eden Erdoğan, 2023 yılında Karadeniz doğal gazını vatandaşları ile buluşturmak istediğini ifade etmiştir⁵.

3: Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de Yaptığı Anlaşmalar ve Komşu Ülkelerle İlişkiler:

Türkiye Doğu Akdeniz'de şu anda görece daha yalnız bir konumda gibi görünmektedir. Bunun temel nedeni ise yukarıda da belirttiğimiz gibi Yunanistan-GKRY ikilisinin maksimalist istekleri ve onların hamisi olan Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye karşı tavır alması olarak görülebilir olsa da sorun yaşadığımız ülkeler bunlarla sınırlı kalmamaktadır. Mısır ve İsrail ile ikili ilişkilerimizin 2013-2021 arasında iyi gittiğini söylemek pek mümkün değildir. Lübnan, ekonomik olarak iflas etmiş, iç dinamikleri sürekli çalkantıda olan bir ülkedir. Suriye ise 11 yıldır kesintisiz devam eden iç savaş yüzünden ilişkilerimizin kopma noktasına geldiği bir ülke konumundadır. Yani bölgesel dinamikler Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de anlaşma zemini bulmasını zorlaştırmaktadır. Türkiye uluslararası sistemden izole edilmiş Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve 2011 yılından bu yana iki kez iç savaş yaşamış Libya dışında herhangi bir ülke ile Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanlarını sınırlandırma anlaşması imzalayabilmiş değildir. Ancak bu durum son dönemde İsrail ve Mısır gibi ülkelerle yaşanan yakınlaşmalar neticesinde gelecekte değişebilir.

3.1-Libya

Libya, 2014 yılında dönemin Genelkurmay Başkanı Halife Hafter'in başı çektiği bir darbe sonrasında büyük bir kriz yaşadı. Muammer Kaddafi'nin devrilmesini takip eden iç savaştan sadece iki yıl sonra yeni bir iç savaşa sürüklendi. Ulusal Mutabakat Hükümeti(UMH) adını alan Trablus merkezli meşru Libya Hükümeti, Halife Hafter'in ilk darbe girişimini önlemeyi başarmıştır (Kansu, 2020, s. 61). Başarısız darbe sonrasında Libya'nın doğusuna çekilen Hafter, buralarda güç toplayarak Trablus'a saldırmayı ve Libya'da kendi egemenliği altında bir rejimi kurma hedefine ulaşmayı amaçlamıştır. 2018 yılında ikinci kez saldırıya geçen Hafter, 2019 yılında Trablus şehrine doğru ilerlemeyi başarmıştır. Libya'nın meşru yöneticisi olan Ulusal Mutabakat Hükümeti(UMH) Türkiye'den yardım talebinde bulunmuştur ve Türkiye bu talebe olumlu yanıt vermiştir. Türkiye'nin de desteği ile darbeci Hafter ve güçleri Trablus'tan atıldıkları gibi stratejik El Vatiya Hava Üssü ve Misrata Deniz Üssü gibi pek çok önemli noktayı da kaybetmiştir. El Vatiya Hava Üssü ve Misrata Deniz Üssü kurtarılmalarının ardından Türkiye'nin kullanımına sunulmuştur. Bununla birlikte konumuzu asıl ilgilendiren bir anlaşma, 27

⁵ -2022 yılının son Kabine Toplantısı sonrasında basın toplantısı düzenleyen Erdoğan, Karadeniz doğal gazı ile ilgili yeni açıklamalar yaparak Karadeniz'de ulaşılan toplam rezerv miktarının ulaştığı noktayı ifade etmiştir. Erdoğan'ın açıklamalarına dair <https://www.bbc.com/turkce/articles/clkx07prld4o> adresi ziyaret edilerek detaylı bilgi alınabilir.

Kasım 2019 günü İstanbul'da imzalanmıştır. Anlaşmanın tam adı "Türkiye- Libya Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat" olarak geçmektedir (Kansu, 2020, s. 52). Türkiye ile Libya arasında Doğu Akdeniz'de karşılıklı deniz yetki alanlarının tanınmasını içeren bir anlaşma imzalanması, Doğu Akdeniz meselesinde ülkemiz açısından önemlidir. Türkiye böylelikle Mavi Vatan Doktrinine uluslararası düzeyde işlerlik kazandırmıştır. Anlaşma Libya UMH Başbakanı Fayyez El Sarrac ile Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından 27 Kasım 2019 günü İstanbul'da imza edilmiştir. Anlaşma, imzalanmasının ardından büyük ses getirmiştir. Anlaşmaya büyük tepki gösteren Yunanistan, dönemin Libya Büyükelçisini "personanongrata" yani istenmeyen adam ilan ederek sınırdışı etmiştir. Libya'da karşı tarafta bulunan Halife Hafter'i destekleyen Mısır ise anlaşmanın hükümsüz olduğu yönünde açıklama yapmıştır. Libya, her ne kadar Hafter püskürtülmüş olsa da yok edilemediği için günümüzde halen iç savaş tehdidi altında bulunmaktadır.

Hafter'in saldırısının püskürtülmesinin ardından Libya'da iki taraf arasında geçici bir ateşkes imzalanmış ve Abdülhamid Dibeybe Başbakanlığında yeni bir ortak hükümet kurulmuştur. Bu hükümete Libya Ulusal Birlik Hükümeti adı verilmiştir. Libya'da adil ve yasal bir seçim yapılması kararı yapılan görüşmelerde alınmıştır. Libya'da seçim tarihi 24 Aralık 2021 olarak belirlenmiş olsa da adı geçen tarihte yapılması planlanan seçimler gerçekleşmemiştir ve ertelenmiştir⁶. Bunun akabinde ülkede Hafter yanlıları ve Hükümet ordusu arasında silahlı çatışmalar çıkmıştır. Ancak çatışmalar bir süre sonra durulmuştur ve seçimler yapılamadığı için var olan hükümet görevine devam etmektedir. Libya'nın Türkiye ile ilişkileri Hükümet ve Hafter arasında yapılan ateşkes anlaşması sonrasında iyice gelişme göstermiştir.

Son olarak yakın dönemde Libya'da Türkiye açısından sevindirici bir gelişme yaşanmıştır. 3 Ekim 2022 tarihinde Türkiye- Libya Hidrokarbon Anlaşması yapılmıştır. Ayrıca ikili ticarete iki ülke para birimlerinin kullanılması için gerekli çalışmalar yapıldığı da açıklanmıştır. Türkiye- Libya Hidrokarbon Anlaşması kapsamında Türk Şirketleri Libya Münhasır Ekonomik Bölgesinde doğal gaz ve petrol arama hakkına sahip olabilecektir.⁷ Bu anlaşma ile Türkiye Petrolleri Anonim ortaklığı tarafından işletilen sismik araştırma ve sondaj gemilerimiz, Libya'nın sağlayacağı araştırma ve sondaj ruhsatları ile Libya Münhasır Ekonomik Bölgesinde araştırma yapabilecektir. Henüz böyle bir adım atılmamış olsa da bu anlaşma ile olası işbirliklerinin önü açılmış bulunmaktadır. Libya, yakın dönemde Türkiye ile ilişkileri iyi yönde ilerleyen ülkelerin başında gelmektedir. Türkiye ile Libya'nın bu anlaşması sonrasında Libya Münhasır Ekonomik Bölgesi içerisinde bulunacak herhangi bir hidrokarbon sahası Libya'nın sahip olduğu doğal gaz ve petrol miktarını arttıracak olmakla birlikte, Türk Şirketleri için de karlı işbirliklerinin önü açılabilir. Dolayısıyla imzalanan bu anlaşma hem Türkiye hem de Libya için önemlidir. Libya'da istikrarın kalıcı olması ekonomik refahın artması ve bölgesel işbirliklerinin devamlılığı için büyük önem arz etmektedir. Türkiye ve Libya Doğu Akdeniz'de komşudur.

⁶ - <https://foreignpolicy.com/2022/02/18/libya-elections-2021-postponed/> adresinden ertelenen Libya seçimleri üzerine bir analiz yazısı okunabilir.

⁷ -Anlaşmanın yapıldığı 3 Ekim 2022 günü Mevlüt Çavuşoğlu tarafından Libya'da yapılan basın toplantısında açıklanmıştır. Bu anlaşma ile TPAO ve diğer Türk Şirketleri ,Libya'nın Münhasır Ekonomik Bölgeleri de dahil olmak üzere doğal gaz çıkarım çalışmalarına destek verecektir.

Görsel 3:Türkiye-Libya Deniz Yetki Alanlarını Gösteren Harita (Yaycı, 2020, s. 53)

3.2-Türkiye- yunanistan ilişkileri ve eastmed boru hattı projesi:

1974'deki Kıbrıs Barış Harekatı'nın da öncesine hatta 1950'li yıllara kadar götürülebilecek olan Türk-Yunan gerginliği henüz bir savaşa sebep olmamış olsa da ilişkilerin son 50 yıllık seyrine bakarsak çoğunlukla gerginliklerin sürdüğünü ve hatta artarak devam ettiğini söyleyebiliriz. Kıbrıs Sorunu, Ege Adalarının sahipliği gibi daha eskiye dayanan gerginlik nedenleri halihazırda bulunmaktadır. Bundan 10 yıl kadar önceye gidersek Yunanistan'ın ekonomik sorunlarla karşı karşıya olması, Türkiye'nin ise Suriye İç Savaşı gibi çeşitli olaylarla ilgileniyor olması sebebiyle 2010 yılı ve sonrasında ikili ilişkiler çok gergin geçmemiştir. Yine de Türkiye'nin, Yunanistan'ın Ege Denizinde 12 deniz mili genişlikte deniz yetki alanı ilan etmesi halinde bunu savaş sebebi (casus belli) sayacağına dair 1995 yılında aldığı TBMM kararı geçerliliğini korumuştur (Oğuz Çelikkol, 2017, s. 18). Daha yakın tarihlerde ise ikili ilişkilerin tekrar bozulmaya başladığını görmekteyiz. 2020 yılında Oruç Reis'in Meis Adası açıklarında araştırma yapması gibi çeşitli olaylarda savaşın eşiğine gelen Türkiye ve Yunanistan'ın ilişkileri, Aralık 2022 itibarıyla pek de iyi yönde ilerlememektedir.

1923 Lozan ve 1947 Paris Barış Anlaşmaları ile asker bulundurulması yasak olan adalara Yunanistan'ın asker çıkarması, Atina FIR (Flight Information Region) Hattı sorunu gibi sorunlar geçmişten beri varlığını korumaktadır. Daha yakın dönemde Türkiye'nin Mavi Vatan Doktrininden vazgeçmesini dikte etmeye çalışan Yunanistan yetkililerinin açıklamaları ve faaliyetleri, Yunanistan'ın Ege Denizinde karasularını 12 deniz miline çıkarmak amacının tekrar gündeme gelmesi gibi pek çok etmen bu gerginliklerin nedenlerinden bazılarıdır. Doğu Akdeniz'de Seville Haritasını hayata geçirmeye çalışarak Türkiye'nin Münhasır Ekonomik Bölgeleri'nin büyük çoğunluğunu ele geçirme hayalleri kuran Yunanistan, 2010 yılında EastMed boru hattı projesini ortaya atarak Doğu Akdeniz'de Türkiye'yi yok sayan bu boru hattı projesini tartışmaya açmıştır. İsrail doğal gazının önce Kıbrıs Adasına, oradan Girit Adasına ve nihayetinde Yunanistan Ankarasına taşınmasını içeren bir boru hattı projesi o günlerden beri tartışılmaktadır. EastMed boru hattı projesi temelde o dönemde ağır ekonomik bunalım içerisinde olan ve ekonomisi çökmüş olan Yunanistan için hayal denilebilecek bir proje olarak ortaya çıkmıştır. Herşeyden önce EastMed projesinin uzunluğu, ve bu hattın denizin altından dönecek bir boru hattı ile oluşturulacak olması fizibilite sorunlarını beraberinde getirmiştir (Loverdos, 2013, s. 32).

Görsel 4: EastMed Boru Hattı Projesi Haritası⁸

Haritada da görüldüğü üzere EastMed boru hattı Türkiye'nin deniz yetki alanları sınırları içinde kalmaktadır dolayısıyla Türkiye'nin izni ve onayı olmadan böyle bir projenin hayata geçmesi zaten mümkün değildir. Ortaya atılalı 12 yıl olduğu halde hayata geçirilmesi adına hiçbir fiili faaliyette bulunulmayan EastMed projesi, günümüzde gerçekliğini kaybetmiş bir proje olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak Rusya, 24 Şubat 2022'de Ukrayna'yı işgal ederek bir savaş başlatmıştır (Ozili, 2022, s. 2). Akabinde Batılı ülkelerin ağır ekonomik yaptırımına maruz kalarak sorunlar yaşayan Rusya, Avrupa'ya doğal gaz akışını kesmiş bulunmaktadır. Doğal gaz noktasında Rusya'ya bağımlı olan pek çok Avrupa ülkesi ise doğal gaz tedarik edebilecekleri alternatif ülkelere yönelmişlerdir. Azerbaycan,Katar,ABD,Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri bu ülkelerin başında gelmektedir. Durumdan istifade etmeye çalışan Yunanistan ise EastMed boru hattı projesi ile İsrail doğal gazının Rusya doğal gazına alternatif olacağı söylemiyle EastMed projesini canlandırma faaliyetlerine girişmiş olsa da bu düşünce pek destek görmemiştir. Projenin hayata geçip geçmeyeceğini bize zaman gösterecek gibi görünüyor.

3.3-İsrail

İsrail, Doğu Akdeniz'de ilk kez doğal gaz keşfi yapan ve keşfettiği bu doğal gazı işleten ilk ülke olarak şu anda hidrobarbon yataklarından faydalanma hızı ve kapasitesi en yüksek olan Doğu Akdeniz ülkesi konumunda bulunmaktadır. Şu anda sırasıyla Tamar, Leviathan, Gazze Marine ve Dalit isimleri verilen 4 ayrı doğal gaz kaynağı keşfeden İsrail, son olarak 2013 yılında Karish gaz sahasını keşfetmiştir (Köktay, 2021, s. 219). İsrail, bu sahalarından elde ettiği doğal gazı kendi kullanımına aldığı gibi ihraç edebilme potansiyeline de ulaşmıştır. 2007 yılında Tamar havzasında ilk keşfini yapmayı başaran İsrail'in 15 yıl gibi kısa bir sürede doğal gaz ihraç edebilir hale gelmesi İsrail'in enerji bağımsızlığı ve ekonomisi açısından önemlidir. İhtiyaç fazlası doğal gazı nasıl ihraç edeceği henüz belli olmayan İsrail'in hedefinde Avrupa ülkeleri vardır. İsrail, ihtiyaç fazlası bu doğal gazı iki farklı şekilde ihraç edebilir. Bunlardan birincisi kara yolu ile Türkiye üzerinden, ikincisi ise deniz yolu ile Akdeniz'den ihracat yapılabilir.

Boru hattı alternatiflerine geri dönmeyen önce, Türkiye- İsrail ilişkilerinde son dönemde yaşanan yumuşamaya öncelikle değinmek gerektiği kanaatindeyim. Türkiye-İsrail ikili ilişkilerinin 2009 yılında Davos Zirvesi sırasında yaşanan ve tarihe "One Minute" olayı

⁸Görsel SETA isimli internet sitesinden alınmıştır. "<https://www.setav.org/tag/east-med-dogal-gaz-boru-hatti-projesi/>" adresinden kaynağın kendisine ulaşılabilir.

olarak geçen olaydan başlayarak pek çok nedenden dolayı bozulmuştur (Sarıaslan, 2019, s. 1081). İlişkilerin bozuk olduğu yaklaşık 12 yıllık bir sürecin ardından 2021 yılında bu gerginlik halinin yumuşamaya döndüğünü görebiliriz. Bu yumuşamada en büyük etkenin ise hem Türkiye'nin politika değişimine giderek bölgesel gerginlikleri azaltma arayışının hem de İsrail'de yaşanan hükümet değişiminin ana sebepler olduğunu söyleyebiliriz. İsrail'de 2009-2021 yılları arasında kesintisiz şekilde Başbakanlık görevini ifa etmiş olan Benyamin Netanyahu, İsrail'de Koronavirüs Pandemisi sonrası yaşanan ekonomik sıkıntılar gibi kimi nedenlerle 2021 yılı seçimlerini kaybetti ve onun yerine Naftali Benet Başbakanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Yeni hükümetle birlikte göreve gelen yeni Cumhurbaşkanı'da Türkiye ile ilişkileri düzeltme yanlısı olduğu için ilişkiler normalleşmeye başlamıştır. Türkiye-İsrail ilişkilerinde yaşanan bu yumuşamalar Türkiye ve İsrail arasında potansiyel bir deniz yetki alanları sınırlandırma anlaşması olabilir mi yada İsrail doğal gazı Türkiye üzerinden Avrupa'ya ihraç edilebilir mi gibi çeşitli soru işaretlerini gündeme getirmiştir.

Türkiye- İsrail doğal gaz anlaşması ile ilgili olarak kara yolu bağlantısını ele alırsak, Suriye'de iç savaş devam ettiğinden İsrail doğal gazının Türkiye üzerinden ihraç edilmesi kararının alınması halinde yüksek ihtimalle Türkiye'nin Mersin Limanına kadar deniz altından bir boru hattı döşenerek Suriye topraklarının esgeçilmesi ihtimali düşünülebilir. Suriye'de devam eden iç savaş karadan yapılacak herhangi bir boru hattı bağlantısının güvenliğinin sağlanmasını neredeyse imkansız kılmaktadır. Kaldı ki Golan Tepeleri, tarihsel düşmanlık, Suriye topraklarını kullanan İran yanlısı milis güçler gibi pek çok nedenden dolayı Suriye'nin, İsrail'in yararına olacak herhangi bir boru hattının Suriye topraklarından geçmesine izin vereceğini düşünmek mantıklı olmaz.

Türkiye ve İsrail arasında Doğu Akdeniz'de deniz altından döşenecek kısa bir boru hattı ile doğal gaz taşınması potansiyeli ise görece daha yüksektir. Herşeyden önce, Suriye'nin topraklarından geçme izni ve onayına gerek kalmayacaktır. Suriye deniz yetki alanlarından geçmek ise zorunlu değildir. İkincil olarak Hayfa ve Mersin Limanları arasındaki mesafe çok kısadır. Üçüncül olarak ise Türkiye halihazırda Azerbaycan ve Rusya doğal gazının Avrupa'ya taşınmasını sağlayan boru hatlarına sahiptir. Rusya'nın Avrupa'ya doğal gaz akışını durdurması sonrası gelişmeler ne yönde olur bilemeyiz ancak Türkiye- İsrail arasında potansiyel bir boru hattı projesi her iki ülkenin de yararına olabilir.

3.4-Mısır

Mısır, 2011-2013 yılları arasında Hüsnü Mübarek döneminde Türkiye ile yakın denebilecek ilişkiler içinde olmuş bir devlettir. Ancak Ebu'l Fettah Es Sisi ismindeki dönemin Mısır Genelkurmay Başkanı, 2013 yılında Mısır'da darbe yaparak yönetimi ele geçirmiştir. 3 Nisan 2013 tarihinde gerçekleşen darbe sonrasında Hüsnü Mübarek hapse atılmıştır ve ülkede rejim değişikliği yaşanmıştır (İstikbal, 2019, s.246). Mısır'da yaşanan bu darbe sırasında ve sonrasında yaşananlar Türkiye Cumhuriyeti yetkilileri tarafından şiddetle kınanmış olduğu için Türkiye-Mısır ilişkileri kopmuştur. İlişkiler uzun süre bozuk kalmakla birlikte son dönemde yaşanan gelişmelerle iki ülke arasında kısmi bir yumuşama olduğunu söylemek mümkündür.

Mısır'ın Doğu Akdeniz'de büyük bir doğal gaz keşfettiği yıl 2015 yılı olacaktır. İskenderiye'nin 150 kilometre kuzeydoğusunda bulunan ve Zohr ismi verilen doğal gaz kuyusunda 850 milyar metreküp büyüklükte doğal gaz kaynağı keşfeden Mısır, Doğu Akdeniz'de 2015 yılına kadar yapılan keşifler içerisinde tek seferde en çok miktarda gaz bulunan doğal gaz sahasını keşfetmiş bulunmaktaydı (Köktay, 2021, s. 219). Devam eden süreçte uzun bir süre yeni doğal gaz sahası keşfi yapamayan Mısır, çok yakın zamanda yeni bir doğal gaz sahası keşfi yaptığını duyurmuştur. Mısır Petrol Bakanı Tarık El Molla'nın 18 Aralık 2022 günü yaptığı açıklamaya göre⁹ Mısır, "Nergis" ismini verdiği

⁹ - Mısır Petrol Bakanı'nın yaptığı açıklama bir ön açıklama niteliğinde olup Nergis gaz sahasında bulunan doğal gaz rezervinin bir ön duyurusu şeklinde kabul edilebilir. Nitekim Bakan çok kısa bilgiler vererek keşfi duyurmuştur. "<https://www.al-monitor.com/originals/2022/12/large-gas-field-discovery-brings-egypt-closer-energy-hub-goal>" adresinden Nergis gaz sahası ile ilgili yapılan açıklama üzerine biligye ulaşılabilir.

bir gaz sahasında yeni bir doğal gaz kaynağı keşfetmiştir. Bakan, yaptığı açıklamada yapılan keşfin rezerv büyüklüğünü açıklamamış, doğal gaz rezervinin büyüklüğünün saptanması konusunda çalışmaların devam ettiğini açıklamıştır.

2021 yılından itibaren Mısır-Türkiye ilişkilerinde kısmi iyileşme kaydedilmiş olsa dahi bu kısmi iyileşmenin Türkiye ve Mısır arasında herhangi bir deniz yetki alanları sınırlandırma anlaşmasının önünü açmasının henüz mümkün olmadığı açıktır. Kaldı ki Mısır, hem Türkiye ve Libya arasında 27 Kasım 2019 günü imzalanan Deniz Yetki Alanları Sınırlandırma Anlaşmasını hem de 3 Ekim 2022 günü imzalanan Türkiye-Libya Hidrokarbon Anlaşmasını kabul etmemektedir. Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Mısır Devlet Başkanı Sisi'nin Katar Dünya Kupası'nın açılış seramonisine katılmak üzere Doha'da el sıkışması Mısır-Türkiye ilişkilerinde yakın dönemde bir yumuşama olma ihtimalinin en büyük göstergesidir. Ancak herhangi bir ikili işbirliği yakın vadede zor görünmektedir.

3.5-Lübnan

Lübnan, Doğu Akdeniz'deki Münhasır Ekonomik Bölgesi ile ilgili olarak 2007 yılında GKRY ile yapılan bir Lübnan- Kıbrıs Ortay Hat Anlaşması imzalamıştı. Bunun dışında da 2010 yılında Filistin ile benzer bir anlaşma imzalamıştır (Yaycı, 2020, s. 74). Türkiye her ne kadar Lübnan ile görece iyi ilişkiler içerisinde bulunup ilişkilerini sürdürsede, yukarıdakilere benzer bir anlaşma ülkemiz Türkiye ile Lübnan arasında mümkün olmamıştır. Geçen yıllar içerisinde ekonomisi giderek bozulmaya başlayan, bununla birlikte yaklaşık 1 milyon Suriyeli mülteciye ev sahipliği yapan Lübnan'da iç huzursuzluklar zamanla iyice artmaya başlamıştır. Ülkede artan ekonomik sıkıntılar ve iç huzursuzluk yüzünden Lübnan, Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon aramaları hususunda pek gereken alakayı gösterememiştir. 9 Mart 2020 günü dönemin Lübnan Başbakanı Hassan Diab, Lübnan'ın iflas ettiğini açıklamıştır, dahası 4 Ağustos 2020 günü Lübnan'ın Başkenti Beyrut'ta meydana gelen patlamada 218 sivilin hayatını kaybetmesi ve binlerce sivilin yaralanması sonrası zaten bir çok problemi olan Lübnan'da huzursuzluk had safhaya ulaşmıştır. Bu patlama sonrasında yaklaşık 300.000 kişinin evsiz kaldığı tahmin edilmektedir (G. Valsamos, 2021, s. 1).

Beyrut Patlaması sonrası Türkiye bir iyi niyet göstergesi olarak Beyrut Limanını kullanamayan Lübnan gemilerine Mersin Limanını kullanma imkanı tanımıştır. Aynı şekilde patlamanın ardından Lübnan'a insani yardımda bulunan ülkelerden biri de Türkiye olmuştur. Türkiye ile orta seviyeli diyebileceğimiz ilişkileri bulunan Lübnan ile yakın zamanda herhangi bir Münhasır Ekonomik Bölge Anlaşması imzalamamız da zor görünmektedir.

Son olarak Lübnan ve İsrail arasında deniz yetki alanlarının paylaşımı noktasında anlaşmazlıkları bulunmaktaydı. Lübnan, 2017 yılında açtığı ihaleler ile çeşitli petrol arama şirketleri ile anlaşma yapma yoluna gitmişti. Başta Fransız TOTAL Şirketi olmak üzere çeşitli şirketlerle anlaşma imzalayan Lübnan, bu şirketlerin imkanlarını kullanarak kendi deniz yetki alanlarında hidrokarbon arama çalışmalarına başlamak üzere adım atmıştır (Yaycı, 2020, s. 75). Ancak İsrail, Lübnan'ın araştırma yapılması için ruhsat verdiği 9. Parselin güney kısmının kendisine ait olduğunu ileri sürmüştür. İki ülke arasında diplomatik krize neden olan bu olay sonrasında bu sorun yaklaşık 5 yıl boyunca çözülemeden kalmıştır. İsrail'de 2021 yılında kurulan yeni hükümet döneminde bu durum değişmiştir. Yeni İsrail Başbakanı Naftali Benet'in döneminde yumuşayan ilişkiler sayesinde İsrail ve Lübnan arasında bir deniz yetki alanları anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma 27 Ekim 2022 günü imzalanmış olmakla birlikte bu anlaşmaya Amerika Birleşik Devletleri de aracılık etmiştir. Ancak bu anlaşmadan sadece 1 hafta sonra, 2 Kasım 2022 İsrail'de yeni seçimler yapılmıştır ve Başbakan Naftali Benet'in kurduğu koalisyon hükümeti düşmüştür. Yeni İsrail Başbakanı Benyamin Netanyahu ise seçimlerden 3 gün önce, 30 Ekim 2022 günü yaptığı açıklamada anlaşmayı "yasadışı" olarak nitelendirmiştir. Dolayısıyla yeni İsrail Hükümeti döneminde anlaşmanın geçerliliğini koruyup koruyamayacağı henüz belirsizdir.

3.6-Suriye

Suriye, 2011 yılından beri Beşar Esed Hükümeti ile Suriye Muhalefeti arasında gerçekleşen bir iç savaşa sahne olmuş olması hasebiyle bırakın Doğu Akdeniz'i kendi

toprakları üzerinde bile egemenliğini sağlamaktan uzak bir devlet olmak yolunda ilerlemektedir. İran yanlısı Şii Milisler, PKK-YPG'yi destekleyen Amerika, Rusya, İsrail ve Türkiye, Suriye'de askeri varlıklar gösterip askeri operasyonlar düzenleyebilen güçlerdir. Yillardır tüm bunlara rağmen koltuğunu korumayı başardığını söyleyebileceğimiz BeşarEsed, ülkesinde askeri üsler verdiği Rusya'nın gücü ve desteği sayesinde 11 yıllık iç savaş boyunca koltuğunu korumayı başarmıştır. Ancak Rusya- Ukrayna savaşı sonrasında durum BeşarEsed için biraz değişmiştir. Herşeyden önce savaşın başlamasından yaklaşık 11 ay sonra bile Rusya Ukrayna'da aradığı başarıyı bulamadığı gibi durum Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin için hiç de iyi gitmemektedir. Bu durumdan ziyadesiyle rahatsız olduğunu tahmin edebileceğimiz BeşarEsed Yönetiminin varlığını devam ettirmek için dayandığı tek ülke olan Rusya'nın desteğinden mahrum kalması onları zora sokacak gibi görünmektedir.

Yukarıda da görüldüğü üzere Suriye'nin de tıpkı Lübnan gibi iç meseleler yüzünden Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon arama faaliyetleri ile gerektiği kadar ilgilenemediğini söyleyebiliriz. Suriye'nin bu konuda attığı son adım olarak 2021 yılında Rusya ile yapılan bir hidrokarbon anlaşmasından söz etmek mümkündür. Anadolu Ajansının, Suriye rejiminin resmi yayın organı Al-Savra'da 17 Mart 2021 günü yayınlanan bir habere dayanarak aktardığı bilgilere göre¹⁰ Suriye Petrol ve Maden Bakanlığı ile iki farklı Rus petrol arama firmaları olan, Capital Limited ve East MedAmrit Şirketleri arasında birer anlaşma imzalanmıştır. Haberin detaylarında verilen bilgilere göre bu iki Rus şirketi Suriye'nin Tartus Limanı açıklarında petrol ve doğal gaz arama faaliyeti yürütecektir. Anlaşmanın 25 yıllık olduğu ve şayet bu arama alanlarında petrol ve doğal gaz bulunması halinde adı geçen şirketlerin bulunan petrol ve doğal gazdan alacağı payın kaynağın büyüklüğüne bağlı olacağı bildirilmiştir. Esed Rejimi, Doğu Akdeniz'deki arama ve sondaj faaliyetleri için sadece Rusya ile işbirliği içindedir. Suriye ile Türkiye ilişkilerinin uzun yıllardır kötü olduğunu hesaba katarsak Suriye ile Türkiye arasında da herhangi bir deniz yetki alanları sınırlandırma anlaşması pek mümkün görünmemektedir.

3.7-Güney Kıbrıs Rum Yönetimi

Güney Kıbrıs Rum Yönetimi(GKRY),Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Doğu Akdeniz'de en sık problem yaşayan devletlerden biridir. Bölgede daha çok tek taraflı hareket ederek hedefine ulaşmaya çalışan GKRY, 21 Mart 2003 tarihinde Münhasır Ekonomik Bölge ilanında bulunmuştur. Daha sonra 2007 yılında Lübnan ile bir Münhasır Ekonomik Bölge Sınırlandırma Anlaşması imzalayarak bölgede ikili anlaşmalara gitme arayışı içine girmiştir. Lübnan ile GKRY arasında imzalanan bu anlaşmaya Türkiye tepki göstermiştir (Avcı, 2021, s. 4). Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanları anlamında adımlarına devam eden GKRY, 2010 yılında Suriye ile ilişkilerini geliştirerek Lübnan ile yapılan anlaşmanın bir benzerini Suriye ile yapma gayreti içine girmiştir. Zira 2010 yılı içerisinde hem dönemin GKRY Başkanı Hristofyas Suriye'yi ziyaret etmiş hem de Suriye Devlet Başkanı EsedGKRY'ye ziyarette bulunmuştur. 2011 yılında Suriye İç Savaşının başlaması sonrasında Suriye iç sorunlarla boğuşmak zorunda kaldığından görüşmelerin devamının gelmediği düşünülebilir.

GKRY, 2017 yılından itibaren ilan ettiği Münhasır Ekonomik Bölge alanlarını parselleyerek bu parseller için hidrokarbon arama ruhsatları çıkarmıştır. Batılı Petrol Şirketleri ile anlaşmalar yapan GKRY, ABD merkezli NobleEnergy, İtalya merkezli ENI ve Fransa merkezli TOTAL Şirketleri ile anlaşmalar imzalamıştır. Yapılan bu anlaşmalarla adı geçen şirketlere ait sondaj gemileri kendilerine verilen hidrokarbon arama ruhsatları ile bölgede arama ve araştırma faaliyetleri gerçekleştirmektedir. Bu arama faaliyetleri kimi zaman Türkiye ile GKRY arasında sorunlara neden olmaktadır. Örneğin 2018 yılında Türk Savaş Gemileri, İtalyan ENI Firmasına ait bir sondaj gemisine Kıbrıs açıklarında önleme yapmıştır. "Saipem 12000" ismini taşıyan İtalyan sondaj gemisi, Türk tarafının uyarıları sonrasında bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır (Sarıcı, 2022, s. 23).

¹⁰<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/esed-rejiminin-yayin-organina-gore-rusya-dogu-akdenizde-dogal-gaz-ve-petrol-arayacak/2179159linki> üzerinden Anadolu ajansının haber metnine ulaşılabilir.

GKRY, verdiği bu ruhsatlarda yapılan aramalarda son döneme kadar kayda değer bir kazanç elde edememişti. Ancak İtalyan ENI Şirketi'nin 21 Aralık 2022 günü yaptığı açıklamaya göre GKRY'ye ait Münhasır Ekonomik Bölgede bir doğal gaz kaynağı keşfedilmiştir. Zeus-1 ismi verilen sondaj kuyusunda bulunan doğal gazın tahmini büyüklüğünün yaklaşık 3.5 trilyon feetküp olduğu tahmin edilmektedir¹¹. Bu miktar yaklaşık 98 milyar metreküp doğal gaza denk gelmektedir. Bu rezervin nasıl kullanılacağı henüz bilinmemektedir zira bu satırlar yazıldığında gaz keşfinin üzerinden sadece 10 gün geçmiş bulunmaktadır.

BULGULAR

Doğu Akdeniz'e kıyısı olan Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin neredeyse tamamının belli başlı sorunlarla boğuştuğunu söylemek mümkündür. Libya son 10 yıl içinde iki kez iç savaş yaşamıştır ve Suriye'de 11 yıldır bir iç savaş devam etmektedir. Türkiye, Mısır, Yunanistan ve İsrail gibi ülkelerin özellikle Covid-19 Küresel Pandemisinin ardından ekonomik sıkıntıları bulunmaktadır. Lübnan ise bu ülkelere göre çok çok daha ağır bir ekonomik bunalım geçirmektedir. Genel olarak bu ülkelerin zaten var olan sorunlarına yenilerini eklemek yerine daha yapıcı ve uzlaşmacı davranarak ortak bir zeminde buluşma gayreti içinde olmalarının daha olumlu sonuçlar doğuracağı açık görünmektedir.

Ülkeler arasında var olan sorunların ekonomik ambargo veya askeri müdahale ile aşılması genelde güzel sonuçlar doğurmayacaktır. Ekonomik ambargo her iki ülkenin de ekonomisine zarar vermektedir. Askeri müdahale sonucunda ise binlerce insanın ölmesi riski yanında iki taraf arasında uzun yıllara yayılacak bir düşmanlığın doğmasına neden olma ihtimali vardır. Bu nedenle bu iki seçeneğin olabildiğince az tercih edilmesi hem ülkelerin hem de insalığın yararına olacaktır. En nihayetinde önümüzde 11 aydır devam etmekte olan Rusya-Ukrayna savaşı örneği bulunmaktadır. Savaşın başından bu yana onbinlerce insan ölmüştür. İnsanlar hayatta kalmak için evlerinden kaçmak zorunda kalmıştır ve bu insanlık dramı halen devam etmektedir.

Türkiye, Mavi Vatan Doktrinini ortaya atarak gerginliği artırma amacı gütmemiş sadece sahip olduğu deniz yetki alanlarını bölge ülkelerine ve tüm dünyaya deklare etmiştir. Türkiye'nin son dönemde uyguladığı yapıcı dış politika gütmeye siyaseti başta İsrail ve Mısır olmak üzere bölgede yıllardır gergin ilişkiler içinde bulunduğumuz ülkelerle yakınlaşma sağlamıştır. Türkiye'nin uyguladığı bu siyasetin başka ülkelere de uygulanması sonrasında Doğu Akdeniz'de var olan paylaşım sorunu aşılabılır. Bunun için tüm bölge ülkelerinin elini taşın altına koyması ve yeri geldiğinde taviz vermesi gerekebilir.

SONUÇ

Mavi Vatan Doktrini, Türkiye'nin denizdeki hak ve menfaatlerinin tüm dünyaya ilan edilmesi demektir. Türkiye'nin güçlü, egemen ve hükümran bir devlet olarak kendi hak ve menfaatlerini bizzat ve her platformda savunup koruyabileceğini ortaya koyan önemli bir doktrindir. Türkiye maalesef ki bölgede özellikle Avrupa Birliği tarafından süreki korunup kollanan Yunanistan gibi bir devletle komşudur. Ancak Türkiye-Yunanistan ilişkileri her ne kadar gergin olsa da bu sorunların diplomasi yoluyla aşılması iki ülkenin de yararınadır. Yunanistan daha yapıcı ve samimi adımlar atmak suretiyle meselenin çözümüne katkı sağlamalıdır. Savaş yada ekonomik ambargo gibi yolların kullanılmasının kimseye yararının olmayacağı açıktır.

Türkiye, özellikle Rusya-Ukrayna savaşında tahıl koridorunun açılmasına öncülük etmesi, yine aynı şekilde Rusya'nın Avrupa'ya doğal gaz satışını durdurması sonrasında Azerbaycan ile Avrupa Birliği arasında imzalanan doğal gaz anlaşması sonrası jeopolitik ve jeostratejik önemi yakın zamanda bir kez daha anlaşılmiş bir devlettir. Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon kaynakları Türkiye'nin izinin olmadığı ve hatta yok sayıldığı EastMed boru hattı projesi gibi çeşitli projelerle hayata geçirilmeye çalışılırsa bunu Türkiye'nin kabullenmesi elbette mümkün değildir. Böyle dayatmacı bir tutum

¹¹ <https://www.euractiv.com/section/energy/news/gas-discovery-off-cyprus-by-eni-and-total-gives-europe-more-options/> adresinden bulunan doğal gaza dair daha detaylı bilgiler edinilebilir.

karşısında Türkiye gerekirse askeri unsurlarla haklarını sonuna kadar savunacaktır ve hakkıdır da. Ancak askeri yöntemler kullanılmamalıdır. Türkiye her zaman barıştan yana bir devlet olmuştur. Türkiye kimi zaman komşu ülkeleri ile geçici sıkıntılar yaşamıştır. Örneğin İsrail ve Mısır gibi kimi Orta Doğu ülkeleri ile ilişkilerimiz son yıllarda çok iyi yönde gelişmemiştir. Yine de Türkiye'nin özellikle 2022 yılı içerisinde başta Birleşik Arap Emirlikleri ve İsrail gibi Orta Doğu ülkeleri ile son dönemde yaşadığı yakınlaşması önemlidir. Yine Mısır ile Kasım 2022'de başlayan kısmi yakınlaşma ile Türkiye bölgedeki konumunu güçlendirmektedir. Bu çalışmaların ileride meyve vermesi de gayet olası görünmektedir. İsrail ile 12 yıl aradan sonra gelen karşılıklı yakınlaşma ve yine Mısır ile Katar'ın da arabulucuğu ile sağlanan kısmi yakınlaşmanın ülkemizin bölgedeki sorunlarını azaltacağı açıktır. Ülkemiz son dönemde izlediği yapıcı diplomasi politikası ile Türkiye ve Libya arasında imzalanan deniz yetki alanları anlaşmasının benzerini ileride İsrail ve Mısır ile de imzalayabilir.

KAYNAKÇA

- Andrea Prontera, M. R. (2017). Energy Security In The Eastern Mediterrenean. *Middle East Policy* , 145-162.
- Antreasyan, A. (2013). Gas Finds In Eastern Mediterrenean. *Journal of Phalestine Studies* , 29-42.
- Avcı, H. İ. (2021). Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı: Yaşanan Krizler ve Etkileri. *Diplomasi Araştırmaları Dergisi* , 1-22.
- Danışman, E. Y. (2012). Türkiye Araştırma Gemileri Teknik Özellikleri. *Su Ürünleri Dergisi* , 77-85.
- G. Valsamos, M. L. (2021). Beirut Explosion 2020: A Case Of Study For a LArge Scale Urban Blast Stimulation . *Safety Science* , 1-11.
- Gürdeniz, C. (2018). *Mavi Vatan Yazıları*. İstanbul : Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Holt, M. S. (2010). The Dynamics of the Eastern Mediterrenean an Eastern Turkey. *Geopschal Journey International* , 1165-1184.
- İstikbal, D. (2019). Mısır'da Karşıdevrim Sürecinin Ekonomi- Politik Analizi. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* , 246-257.
- Kansu, Z. N. (2020). An Assesment Of The Eastern Mediterrenian Boundry Delimitation Agreement Between Turkey And Libya. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi* , 51-84.
- Khadduri, W. (2012). East Mediterrenean Gas: Opportunuties And Challenges. *Mediternean Politics* , 111-117.
- Konak, A. (2019). Türkiye'nin Enerji Bağımlılığı ve Alternatif Enerji Kaynaklarının Üretiminin Gerekliliği. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi* , 196-209.
- Köktay, F. (2021). Enerji Güvenliği Ekseninde Doğu Akdeniz Gaz Forumu. *Ekonomi, Politika&Finans Araştırmaları Dergisi* , 216-239.
- Loverdos, D. M. (2013). *Eastmed Pipeline*. Atina: EastMed Gas Forum.
- Oğuz Çelikkol, S. K. (2017). Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Denizden Kaynaklanan Uluslararası Sorunlar. *Bilge Strateji* , 13-31.
- Ozili, P. K. (2022). Global Economic Consequence of Russian Invasion of Ukraine. 1-27.
- Sarıaslan, F. (2019). Türkiye- İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* , 1065-1102.
- Sarıcı, B. (2022). Türkiye'nin Doğu Akdeniz'i Güvenlikleştirmesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 19-33.
- Sencer, H. (tarih yok). Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanları Ve Enerji Kaynakları Çerçevesinde Türkiye'nin Enerji Güvenliği.

- Serdar Mızrak, Ö. B. (2014). Kıbrıs ve Enerji. *Uluslararası Enerji ve Güvenlik Kongresi*, (s. 857-864). Kocaeli.
- Troulis, M. (2019). The East Med Pipeline Project: Europe's Fourth Energy Artery. *Civitas Gentium* , 153-168.
- Yaycı, C. (2012). Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasında Libya'nın Rolü ve Etkisi . *Güvenlik Stratejileri* , 17-41.
- Yaycı, C. (2020). *Doğu Akdeniz'in Paylaşım Meselesi ve Türkiye*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Yaycı, C. (2019). *Sorular ve Cevaplar İle Münhasır Ekonomik Bölge*. Simurg Kitabevi.